

РОЗДІЛ II ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94 (477) «18/19»

*О.В. Лисенко
(м. Київ)*

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ РЕЗУЛЬТАТАМИ ВЕЛИКИХ РЕФОРМ 1860–90-х рр. І ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ЇХ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті досліджені причини того, чому Великі реформи 1860–90 рр., призвівши до значної демократизації суспільно-політичного життя Російської імперії, одночасно послабили її обороноспроможність. Проаналізовано, чому стрімке зростання великої промисловості на території Наддніпряничини не забезпечило відповідного технічного переоснащення російської армії, крім того, воно навіть загострило соціально-економічне становище в Україні.

Ключові слова: реформи, війна, переоснащення армії, інтенсифікація сільського господарства, велика промисловість.

В статье исследованы причины того, почему Великие реформы 1860–90 гг. привели к значительной демократизации общественно-политической жизни Российской империи и одновременно ослабили ее обороноспособность. Проанализировано, почему стремительный рост крупной промышленности на территории Надднепрянины не обеспечил соответственного технического переоснащения российской армии, кроме того, он даже обострил социально-экономическое положение в Украине.

Ключевые слова: реформы, война, переоснащение армии, интенсификация сельского хозяйства, крупная промышленность.

The article explores the reasons why did the Great Reforms of 1860–90 years which led to the significant democratization of the social and political life in the Russian empire weaken in the same time its defense capacity. The article also analyses why did not the rapid growth of heavy industry on the territory of Naddnipryanshchyna provide corresponding rearmament of the Russian army, moreover, it even complicated the social and economic situation in Ukraine.

Keywords: reforms, war, rearmament, intensification of the agriculture, heavy industry.

Великі реформи 1860–90-х рр. були наслідком невдалої для Російської імперії Кримської війни 1854–1856 рр., коли після численних військових поразок і втрати Севастополя вона втратила статус великої держави. Ця поразка, своєю чергою, стала наслідком ще однієї «реформи», проведеної в 1762 р. тодішньою російською імператрицею Катериною II. Ця німкеня за походженням, узурпувавши російський престол, почала перетворювати російське суспільство у відповідності з узвичаєними для неї нормами громадського життя тогочасної Німеччини. Вона видала указ «Про вольності дворянські», за яким дворяни, котрі становили кістяк російської армії і за свою службу у вигляді натуральної оплати отримували земельні наділи та кріпосних селян, тепер могли не служити у війську і користуватися своїми маєтками неначе якісь німецькі удільні князьки, з яких, до речі, походила й сама Катерина II.

Цей процес відбувався на всій території Російської імперії, але в Україні ситуація погіршувалася тим, що тут ще з XVIII ст. російський уряд усіляко гальмував розвиток сільського господарства. У своїй праці «Українська революція і робітництво» відомий український історик О. Рєєнт зазначає: «Слід зауважити, що Катерина II зовсім не сприймала можливість самостійного розвитку України й на практиці проводила жорсткий, послідовний курс на її закабалення. Наслідки такої політики одразу ж згубно позначилися на розвитку краю. Насамперед це стосується запровадження переважного права володіння землею некорінним населенням. Якраз росіянам і колоністам надавалися величезні пільги перед усіма іншими, хто хотів би цією землею володіти. Крім того, низька вартість українського земельного фонду не давала можливості корінному населенню бути конкурентноздатним у відстоюванні свого права на володіння землею. І останнє — кредити й позички росіянам та колоністам на пільгових умовах знову ж таки не давали корінному населенню можливостей для створення і зміцнення своїх господарств»¹. Тому значна кількість українських селян та козаків не лише не бажала захищати імперський престол, а й люто його ненавиділа. Як результат — українці почали переходити на територію Великої Порти й ставати підданими турецького султана. Отже, в Наддніпрянщині склалася така ситуація, коли «верхи» не хотіли захищати свою державу, бо навіщо ризикувати власним життям, якщо можна, не ризикуючи, пожинати дивіденди, а «низи» не бажали захищати Російську імперію, бо вважали її гіршим ворогом, ніж навіть Велика Порта, з якою в українців історично були ворожі взаємовідносини.

Водночас у Російській імперії існували й фактори, котрі сприяли підвищенню боєздатності російської армії. По-перше, у тогочасній країні існувало кріпосне право, а той селянин-кріпак, який ішов служити до війська, отримував волю і для себе, і для своїх дітей. Тобто, той ганебний феодально-кріпосницький устрій, що пригнічував суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток держави, разом з тим позитивно сприяв підтриманню високого морально-психологічного стану її солдат, які своїм героїзмом компенсували технічну відсталість Російської імперії. По-друге, царизм міг розраховувати на російську православну церкву, котра дуже вміло та професійно впливала на психіку

солдат, виховуючи їх у душі вірності престолу і запевняючи, що для росіянина немає більшої честі, ніж віддати життя за «веру, царя и отечество».

Тому росіянам після кількох ганебних поразок, зокрема під Цюріхом, Аустерліцем та Фрідландом, вдалося врешті-решт перемогти Наполеона. Ця перемога стала ніби індульгенцією для правлячого класу Російської імперії, і вся країна на 40 років занурилася у застій, який набрав особливо негативних форм під час царювання Миколи I. Останній, будучи нікчемним дипломатом, настроїв проти себе Англію, Францію, П'ємонт, Туреччину і навіть завжди союзну Австрію. Розпочалася Кримська війна, в результаті якої Росія, незважаючи на фанатичний героїзм російських солдат та матросів, зазнала ганебної поразки.

Це сприяло тому, що в Російській імперії почало у відкритій формі проявлятися невдоволення, викликане застоєм часів Миколи I. Так, очевидці тих подій згадували: «Це був дивовижний час — час, коли кожен захотів думати, читати й учитись, і коли кожний, у кого було що-небудь за душею, хотів висловити це вголос. Думка, яка до того часу спала, здригнулася і почала працювати. Порив її був сильний і завдання величезні. Не про сьогоднішній день ішлося, обмірковувалися і вирішувалися долі майбутніх поколінь, доля всієї Росії, які ставилися у залежність від того чи іншого вирішення реформ»².

Новий російський імператор Олександр II змушений був розпочати у країні реформи майже в усіх галузях громадського життя. Головною з них стало скасування кріпосного права, котре, однак, як зазначалося вище, при всій своїй потворності було одночасно й складовою частиною обороноздатності держави. У таких умовах росіянам потрібно було намагатися шляхом інтенсифікації сільського господарства та розвитку промисловості досягти збільшення податків, що дозволило б мати сучасну професійну армію. І здавалося, що в умовах оновлення суспільно-політичного, соціально-економічного та громадського життя виконання цього завдання було цілком реальним.

Однак інтенсифікація сільського господарства, особливо в Наддніпрянщині, була неможлива без поширення агрономічних знань серед селянства, зокрема популярної агрономічної літератури українською мовою, без створення як загальноосвітніх, так і спеціалізованих навчальних закладів із зрозумілою селянам українською мовою викладання. А це викликало панічний жах і привид «мазепинського сепаратизму» у тогочасних російських горе-реформаторів, котрі не лише не підтримали спроби українців у 1860–1870-ті рр. створити власні національні навчальні заклади та періодичні видання, але й почали жорстоко переслідувати їх творців та фундаторів. Так, у 1863 р. був виданий горезвісний Валуєвський циркуляр, а в 1876 р. зловісний імператорський Емський указ, котрими заборонялося будь-яке друковане українське слово, в результаті чого численні спроби українців інтенсифікувати сільське виробництво були фактично зірвані, загнані у глухий, безвихідний кут.

Отже, додаткових коштів на утримання сучасної боєздатної армії Росія не отримала. Натомість тогочасний військовий міністр Мілютін почав забирати до армії молодих священників: мовляв, як можна закликати інших проливати кров за государя, коли сам свою кров не проливав і не бажаєш цього робити. Формально

все було правильно, але на практиці ці «реформи» призвели до того, що недовчені семінаристи масово пішли в революцію, тобто замість того, щоб вчити своїх прихожан віддавати життя «за веру, царя и отечество», почали підбурювати останніх до непокори та повстання проти влади.

Результати мілютинських «реформ» проявилися вже під час Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Якщо під час Кримської війни російська армія без особливих зусиль витіснила турецькі війська з Балкан, і лише погроза Австрії завдати удару в спину росіянам змусила останніх відступити, то тепер царські війська з величезними втратами повільно просувалися вперед. У цій війні з порівняно слабким суперником особливо виразно проявилася тенденція до здобуття перемоги за рахунок численного безплатного гарматного м'яса. І тут немає нічого дивного, адже до відміни кріпосного права солдат був складовою частиною суспільства вільних людей і до нього ставилися з належною повагою. Після ж відміни кріпосного права російський солдат став представником найнижчої касты суспільства, якого можна нещадно обкрадати, годувати неякісними харчами, десятками тисяч посилати в безглузді атаки на укріплені позиції противника. Отже, реформи Олександра II, посприявши лібералізації життя в Російській імперії, лише послабили її військову спроможність порівняно з арміями країн-сусідів. Щось подібне, до речі, відбулося у Росії і в 1990-ті рр., коли демократичні свободи йшли поруч із ганебними військовими поразками і втратою статусу «великої» держави.

Разом із тим наприкінці XIX ст., на відміну від ельцинської доби, формально Російська імперія здобула перемогу у війні з Туреччиною, і це знову, як і після наполеонівських війн, викликало у вищому російському суспільстві ейфорію і бажання знову повернутися до застійних часів Миколи I, спочити «на лаврах». Мовляв, реформи виконали своє завдання, повернувши Росію до числа «великих» держав, і тепер можна вже нічого не змінювати і покінчити з набридливими витратними реформами. У 1881 р., після вбивства Олександра II народовольцями, до влади прийшов консервативно налаштований імператор Олександр III, і Росія почала заглиблюватися в новий застій. Почався наступ на ті свободи, які російське суспільство отримало в результаті реформ Олександра II.

Але на рубежі 1880–1890-х рр. на догоду своїй жінці-датчанці Олександр III несподівано змінив традиційний для Росії курс на союз із Німеччиною та Австро-Угорщиною на союз із недавніми ворогами по Кримській війні — Англією та Францією. І це при тому, що спалення Москви у 1812 р. продовжувало крвати серце кожному росіянину, а такі вірші, як «Бородіно» Ю. Лермонтова, і такі прозові твори, як «Війна та мир» Л. Толстого закладали фундамент російського світобачення, його погляди на власну історію та культуру. Тому акт політичної сваволі з боку Олександра III не був сприйнятий ні широким російським загалом, ні навіть найзапеклішими монархістами, котрих обурювало те, що російський імператор скидав капелюха, коли оркестр виконував французький гімн «Марсельезу», яка у кожного рояліста асоціювалася з революцією та царевбивством.

Разом із тим союз із тодішніми передовими європейськими демократичними державами посприяв тому, що Великі реформи продовжилися до 1890-х рр., адже росіянам потрібно було створити сприятливі умови для західноєвропейських інвестицій, і тому консервативний Олександр III, утискуючи у країні громадські свободи, разом з тим погоджувався на подальшу лібералізацію економічного укладу Російської імперії.

По великому рахунку цей новий військовий союз був потрібний насамперед Франції, що знаходилася під постійною загрозою з боку більш потужної у військовому сенсі Німеччини. Теоретично це давало можливість росіянам диктувати партнерам свої умови. Але практика виявилася прямо протилежною. З причини того, що російська верхівка тримала свої гроші здебільшого в англійських та французьких банках, вона почала перш за все піклуватися про західних інвесторів, ігноруючи при цьому інтереси вітчизняних підприємців.

Тому для Російської імперії новий військовий союз супроводжувався небажаними поступками англійському, французькому та бельгійському капіталу на шкоду розвитку вітчизняного. Якщо в Європі капіталізм розвивався в часи, коли ні англійські, ні французькі промисловці не відчували конкуренції з боку інонаціональних економічних інституцій і користувалися всілякою підтримкою з боку своєї держави, то в царській імперії українські та російські підприємці не лише не користувалися підтримкою свого уряду, але й постійно відчували, що із зовнішньополітичних причин він усіляко потурає європейському капіталу на шкоду як власним промисловцям, так і місцевим робітникам. Тому західні капіталісти, відчуючи свою повну безкарність, намагалися заощадити на заробітній платі робітників, витратах на соціальну та культурно-освітню сфери, тим самим провокуючи соціальний вибух у майбутньому, аби лише негайно отримати якнайбільший прибуток.

У Наддніпрянщині ситуація погіршувалася ще й тим, що тут були створені великі промислові підприємства, на яких працювали сотні тисяч здебільшого приїждих російських робітників, і це в умовах відсталого сільського господарства, котре явно не могло прогодувати таку кількість людей. Все це створювало загрозу голоду у великих промислових центрах і, як наслідок, конфлікту між російськомовним містом та українським селом, коли голодні російськомовні робітники могли б просто піти грабувати довколишні українські села і, маючи чисельну та організаційну перевагу, могли завдати їм, а разом з ними й усьому українському селянству тяжкого, непоправного удару.

Здавалося, що для забезпечення продуктами харчування постійно зростаючого населення великих промислових центрів західні капіталісти повинні були вкладати хоча б незначну частку з отриманих високих доходів в інтенсифікацію сільського господарства. Дійсно, надання пільгових кредитів могло б суттєво посприяти тому, щоб процес викупу поміщицьких землеволодінь та насичення селянських господарств передовою на той час технікою пішов би значно швидше. Все це повинно було відчутно зменшити ризики соціального вибуху у Наддніпрянщині. Але підвищення культурного, освітнього й матеріального рівня українців неминуче повинно було привести до того, що вони почнуть

вимагати гідної оплати своєї праці, а цього західні капіталісти найбільше боялися та й не бажали. Тому вони не лише не підтримували українців у справі інтенсифікації сільського господарства шляхом підвищення культурно-освітнього рівня українських селян, але й всіляко цьому перешкоджали.

Крім того, інонаціональний бізнес абсолютно не цікавився підвищенням боездатності армії тієї країни, на якій він паразитував. Якщо збільшення виробництва чавуну й сталі в Англії, Франції чи Італії автоматично означало, що армії цих країн отримають більше крейсерів, лінкорів, броньовиків, гармат, кулеметів, снарядів та набоїв, то збільшення виробництва чавуну та сталі на території Російської імперії означало лише те, що західні підприємці збільшать свої рахунки у закордонних банках, а російський солдат, як і раніше, буде воювати застарілою зброєю, непридатною для ведення сучасної війни.

Все це особливо яскраво проявилось під час Російсько-японської війни 1904–1905 рр., коли вперше у новітній світовій історії азійська армія мала технічну перевагу над європейською. Відсутність нової зброї, зокрема кулеметів, що їх у достатній кількості мала японська армія, стала причиною того, що російська армія зазнала колосальних людських втрат, котрі поповнювалися за рахунок величезних мобілізацій серед населення, переважно селян, а це, своєю чергою, спричинило падіння валового урожаю в країні. Це призвело до різкого погіршення продовольчого забезпечення робітників, які вийшли на страйки і демонстрації. Зупинка роботи великих промислових підприємств призвела до того, що російська армія стала отримувати ще менше зброї та боєприпасів, почала нести ще більші людські втрати, котрі знову ж таки почали поповнюватися за рахунок мобілізації селян, що призвело до зменшення сільсько-господарського виробництва, а це потягнуло за собою нове погіршення життя робітників та їхні нові виступи, які врешті решт переросли у Першу російську революцію 1905–1907 рр.

Російсько-японська війна тим самим підвела ризик під Великими реформами 1860–90-х рр. Стало очевидним, що не можна лібералізувати економіку країни та бездумно відкривати її для чужоземних інвестицій, не дбаючи при цьому про її обороноздатність та соціальну стабільність. Російській імперії потрібен був новий курс, здатний гармонійно поєднувати лібералізацію суспільно-політичного життя країни з підвищенням її військової спроможності та збереженням соціального миру.

Все це змусило тогочасну російську владу розпочати у 1907 р. у країні нові так звані «столипінські реформи», проведенню котрих сприяв також виданий Миколою II Маніфест від 17 жовтня 1905 р. У ньому вперше в історії Росії дозволялася свобода слова, совісті, зібрань, влаштування самодіяльних товариств тощо. Цим негайно скористалися провідні українські діячі, які багато в чому саме задля інтенсифікації сільського господарства та недопущення в Наддніпрянщині соціального вибуху почали створювати національні українські самодіяльні товариства «Просвіти» та кооперативи, видавати загальноосвітню та спеціальну сільськогосподарську літературу й періодичні видання. Створення української кооперації викликало протидію з боку великого інонаціонального

капіталу, якому було вигідно, щоб українські робітники не мали альтернативних заробітків і згодні були працювати за копійки. У боротьбі з українством великий інонаціональний капітал, як і раніше, розраховував на підтримку російської влади, але ситуація в цей час докорінно змінилася.

Річ у тім, що поразка у Російсько-японській війні змусила певні російські кола переосмислити свою зовнішню політику. Адже саме «союзна» до Росії Великобританія забезпечувала Японію найсучаснішою зброєю. У результаті цього тогочасний російський прем'єр П. Столипін поступово почав розуміти, що всі «союзницькі» запевняння англійців є не чим іншим, як намаганням втягнути Російську імперію у війну з Німеччиною і тим самим унеможливити в ній проведення економічних реформ, які б вивели цю ще нещодавно відсталу аграрну країну в число промислово-фінансових лідерів. Адже по суті Британська імперія продовжувала лишатися смертельним ворогом Росії, прагнучи витіснити останню із Кавказу та Середньої Азії. Той факт, що формально Англія вважалася «союзницею» Санкт-Петербурга, робило її ще більш небезпечним ворогом для Російської імперії, ніж це було під час Кримської війни. Адже на практиці Лондон мав моральне право вимагати від Росії жертв заради ефемерного «союзницького обов'язку», штовхати на непотрібні воєнні авантюри, нічого не даючи їй взамін. І що найголовніше, якщо у середині XIX ст. Англія прагнула потіснити свого конкурента — російський абсолютизм імператора Миколи I і тим самим мимоволі сприяла оновленню життя Російської імперії в цілому та Наддніпрянської України зокрема, то на початку XX ст. Лондон свідомо прагнув втягнути Росію у світовий збройний конфлікт, аби знищити в ній ті реформи, що розпочалися після Кримської війни. Зрозумівши це, П. Столипін почав відходити від проантантівського зовнішньополітичного курсу, аби не допустити військового протистояння з Німеччиною та Австро-Угорщиною й мати можливість успішно завершити розпочаті ним реформи.

Об'єктивно це було вигідно і наддніпрянським українцям, перед якими відкривалася перспектива посилення культурних та економічних контактів із галичанами. Одним із перших проявів цього пожвавлення стосунків між західними і східними українцями став Перший український просвітньо-економічний конгрес, що відбувся на початку 1909 р. у Львові і на якому вперше були зроблені спроби до вироблення спільної загальноукраїнської культурної, економічної та політичної платформи. До речі, з боку російської влади не відбулося жодних утисків щодо тих українців, які брали участь у цьому конгресі, що проходив на території та при фактичному, хоча і не прямому, фінансуванні з боку формально ворожої Австро-Угорщини, і на якому вперше так голосно пролунали заклики до об'єднання між громадянами обох недружніх на той час держав.

Перед українцями відкривалася перспектива стати тією силою, котра спроможна була б спробувати відновити дружні стосунки росіян і німців, тим більше, що у той час, як антантівський великий капітал провадив в Україні відверту грабіжницьку колоніальну політику, безсоромно грабуючи український народ та спустошуючи його надра, німецькі підприємці, які протягом століть

жили і працювали серед місцевого населення, навчилися узгоджувати свої бізнес-інтереси з реальними життєвими потребами українців. Особливо плідно німецько-українське співробітництво відбувалося в Галичині, що входила до Австро-Угорської імперії. Там за суттєвої матеріальної підтримки Відня українці змогли широко розгорнути свою національно-культурну, освітню та економічну діяльність. А саме задоволення нагальних життєвих потреб народу, невпинне поліпшення його реальних прибутків і є найпершою ознакою справжньої, а не декларованої демократії.

Але, на жаль, взаємодопомога і співпраця між західними та східними українцями, задекларовані на Першому українському просвітньо-економічному конгресі, не були втілені у життя. Це пояснювалося тим, що переважна більшість наддніпрянських українських діячів, на словах не заперечуючи проти подальшого зближення із галичанами, на практиці не бажала відходити від звичного для неї проантантівського курсу, помилково вбачаючи в англійських, французьких і бельгійських ділках носіїв «передових демократичних ідей та європейських принципів». Адже той високий матеріальний рівень життя, який існував у західних країнах, був досягнутий на крові та сльозах підкорених колоніальних народів Азії та Африки. До речі, особливо у цій ганебній справі відзначалася маленька Бельгія, котра з особливою жорстокістю визискувала й грабувала свою велетенську колонію Конго, безжалісно знищуючи мільйони корінних жителів. Ці свої колоніальні звички бельгійські підприємці з успіхом переносили на Наддніпрянщину. Так, за словами члена «Товариства для сприяння російській промисловості і торгівлі» С. Шарапова, виголошеними на одному з його засідань у березні 1899 р., «тільки велика наївність наших фінансистів змушує їх думати, що у великих мільйонних підприємствах, заснованих на іноземні капітали, є що-небудь окрім звичайного збирання вершків та пересічного промислового обкрадання, в якому російський народ (а до нього тогочасна практика включала й українців — *О.Л.*) грає таку ж роль, як індуси, китайці, негри. Не випадково Катеринославська губернія досить відверто називається Білим Конго»³.

Попри все це українська інтелігенція продовжувала наполегливо провадити проантантівську політику, і це мало для неї фатальні наслідки. Адже цей курс починав розходитися із курсом П. Столипіна, і це відразу ж позначилося на ставленні російського уряду до українських інституцій. У січні 1910 р. П. Столипін видав циркуляр, за яким вітчизняний національний рух визнавався сепаратистським, а самі українці вперше в історії російсько-українських стосунків прирівнювалися до «іногородців». Фактично, щоб перешкодити українським інтелігентам провадити свій безглуздий проантантівський курс, прем'єр відійшов від усталених віками принципів взаємостосунків з українцями і тим самим завдав такого самого безглузлого удару по споконвічних ідеологічних принципах, на яких базувалася Російська імперія.

Разом із тим потрібно відзначити, що столипінські реформи все ж частково виконали своє головне завдання. Вони посприяли збільшенню військової спроможності російської армії та шляхом проведення аграрної реформи зменшили

соціальну напругу у суспільстві. Однак ці реформи не були доведені до логічного завершення, оскільки в 1911 р. П. Столипіна було вбито. Після його смерті початок погребельної для Російської імперії Великої війни став лише справою часу.

Після початку Першої світової війни влітку 1914 р. в українців були ілюзії, що царизм та його західноєвропейські кредитори з метою створення власного позитивного іміджу хоча б серед наддніпрянських українців перейдуть до більш лояльної щодо них політики. Тому переважна більшість наддніпрянських українців підтримала дії російського уряду, а українські кооператори, вчителі й культурні діячі як законслухняні громадяни пішли на фронт, і багато з них там загинуло. Але реальність виявилася прямо протилежною, бо репресії проти українців лише посилювалися. У той час російський уряд, не маючи юридичних підстав ліквідувати у зв'язку із воєнним станом українські економічні інституції, спромігся все ж суттєво обмежити їх діяльність, заборонивши такі українські періодичні видання як «Рілля» та «Наша кооперація». Цікаво, що цей свавільний акт царизму в Петроградському бюро при департаменті землеробства навіть «не помітили». Так, у «Справочнике по сельскохозяйственной периодической печати на 1915 год» і «Рілля», і «Наша кооперація» фігурували як такі, що виходили на 15 травня 1915 р.⁴ Цей підступний удар самодержавства по українській кооперації ще більше посилював негативні наслідки війни для українського населення.

Так, українські історики О. Реєнт та О. Сердюк з приводу цього питання зазначають: «Війна спричинила занепад сільського господарства України. Вона відірвала від землі мільйони робочих рук, порушила всі галузі сільськогосподарського виробництва. Чисельність мобілізованих в армію чоловіків перевищила всі критичні рівні. Село зубожіло: не вистачало сільськогосподарської техніки, коней, великої рогатої худоби, домашнього скарбу. З торговельної мережі зникли товари й предмети широкого вжитку. Порушення еквівалентного обміну між містом та селом спричинило перерозподіл національного прибутку на користь банків і торгового капіталу»⁵.

Тобто, почалася дестабілізація тилу, а саме тил у Першій світовій війні почав відігравати вирішальну роль. Так, сучасник тих подій письменник О. Толстой писав: «Усі уяви про війну, як про молодецькі кавалерійські атаки, незвичайні марші і героїчні подвиги солдат і офіцерів — виявилися застарілими. На чільне місце у війні була висунута техніка й організація тилу»⁶.

А саме ці два головних чинники особливо шкунтильгали в тогочасній російській імперії в цілому та в Україні зокрема. Адже в результаті злочинних дій західного капіталу тут не була створена національна економіка, котра, як приміром у тій же Франції чи Італії, базувалася б в основному на малому та середньому бізнесі; була вкрай загострена соціальна напруга, а царська армія, котра в результаті столипінських реформ хоча й отримала певну кількість сучасної зброї, в силу бездарності й невігластва своїх генералів продовжувала воювати чисельністю своїх солдатів та їх величезною кров'ю, що викликало постійні масові мобілізації, котрі, своєю чергою, сприяли зменшенню валового

урожаю, нестачі продовольства, а отже, і ще більшому посиленню соціального невдоволення.

На жаль, і після цього частина вітчизняної наддніпрянської інтелігенції чи то в силу свого службового становища, чи через те, що вона справді вірила, ніби англійці та французи принесуть в Україну західну демократію, продовжувала визнавати й підтримувати абсурдний проантантівський курс Росії. Як результат — між українськими «верхами», котрі підтримували дії самодержавства, і українськими «низами», які несли на собі весь тягар війни, пролягла велетенська прірва, і в цей розрив між ними стрімко почали вриватися більшовики, намагаючись виставити себе найбільшими захисниками українських національних інтересів, і багато українських робітників та селян знали, як полум'яно більшовики захищали у Думі та в своїй партійній пресі національно-культурні інтереси українців⁷.

Стрімкий розвиток більшовизму в 1910-ті рр. пояснювався тим, що безглуздий проантантівський курс самодержавства не сприймався не лише українськими соціалістами. Дуже сильна опозиція існувала також і у жандармсько-поліцейських структурах, серед співробітників яких традиційно було багато людей із німецькими прізвищами, і які рішуче не визнавали новий зовнішньополітичний курс Миколи II на розрив відносин з їхньою історичною батьківщиною на користь стосунків із країнами Антанти. Для цього з числа найбільш підступних і безпринципних провокаторів, бандитів та морально нечистоплотних людей, збіговиськом яких у той час була саме більшовицька партія, було створено агресивну силу для фізичного витіснення англійських, французьких і бельгійських капіталістів та захоплення їхнього майна шляхом збудження погромницьких настроїв серед робітників.

Але серед більшовиків були і цілком респектабельні представники тогочасної проантантівської буржуазії. Так, недавно в російських ЗМІ промайнуло повідомлення про те, що більшовицькі лідери й одночасно власники великих земельних латифундій у Таврії Л. Троцький та Г. Зінов'єв ще у дореволюційний період були тісно зв'язані з англо-американськими трейдерами українського зерна і здійснювали свої оборудки через Дарданелли до Європи. А більшовицький переворот вони здійснювали задля того, щоб начебто від імені Росії заявити про вихід із вже фактично виграної війни і тим самим дати можливість Лондону звинуватити Росію у зраді і не віддавати їй обіцяний контроль над протоками. Тобто, більшовиків не можна порівнювати з П. Столипіним, який рішуче виступав проти війни з Німеччиною. Вони, на відміну від нього, прагнули, щоб Росія втрутилася у війну, згорнувши при цьому столипінські реформи, а потім можна буде завдати їй удар у спину і самим захопити владу у країні. Велику надію ленінці покладали також на те, що стомлене від військових нестатків та прибите втратою на фронті рідних людей суспільство не зможе опиратися більшовицькому захопленню влади. Тобто, для більшовиків війна була шляхом до досягнення не зовнішніх, а внутрішніх політичних та економічних завдань.

Після початку Першої світової війни більшовики перенесли акцент на пропаганду серед солдатів царської армії, у тому числі й серед українців, пацифістських ідей. Більшовикам надзвичайно полегшувало завдання те, що ідея «вірності союзникам», котру в ті часи активно використовували і самодержавство, і російські демократи на чолі з О. Керенським, у той історичний період була точно такою ж розмитою і абстрактною, як і пацифістська ідея про засудження всіх без винятку війн. Бо якщо під час цієї війни англійські, французькі і німецькі солдати воювали не лише за ідею, але й за власний добробут, бо перемога їхньої країни означала покращення їхнього особистого життя, а поразка — погіршення, то пересічні росіяни й українці були абсолютно матеріально не зацікавлені у перемозі власної держави — їм від неї не діставалося нічого. Як результат, українські робітники та селяни все охочіше приймали більшовицькі гасла про припинення війни з німцями й австрійцями, які значно людяніше ставилися до українців, їхніх культурно-освітніх та соціально-економічних потреб, ніж російське самодержавство і великий англо-франко-бельгійський капітал.

Тому, коли у лютому 1917 р. у Росії відбулася антимонархічна революція, то, на жаль, у Наддніпрянщині, особливо в її південно-східному регіоні, більшовики підійшли до неї більш ідейно й організаційно згуртованими, ніж українці. Так, О. Реєнт зазначає відносно цього питання: «Довга російська неволя придушила сили українського робітництва, як і національну свідомість усього народу. Отже, не дивно, що політичне і національне згуртування його почалося значно пізніше, ніж російського. ... Наслідки такого становища посилювали русифікаторські тенденції в Україні. Вони зростали з посиленням впливу більшовиків на робітничі маси і ролі російських дрібнобуржуазних партій, що опиралися на середні верстви українського міста й робітництво. Зокрема, у Донбасі на початку березня 1917 р. налічувалося близько 500 більшовиків, у квітні — 5,5 тис., у серпні — 16 тис., а у жовтні — близько 28 тис.»⁸.

Дуже суттєво більшовикам допомогли українські соціалісти, котрі після повалення самодержавства захопили владу в Україні, створивши так звану Центральну Раду, котра почала розвалювати соціально-економічне життя Наддніпрянщини. Як потім згадували сучасники тих подій, слова «Центральна Рада» і «Генеральний Секретаріат» стали для українського загалу лайливими. Їх сварили за те, що розпустили армію, не зміцнили владу, не провели земельної реформи, довели все до руїни, анархії, голоду⁹.

Спровокований безглуздими діями Центральної Ради розвал економіки особливо боляче ударив по південно-східному регіону України, де масово закривалися великі промислові підприємства й багато робітників залишалися без засобів до існування. За великим рахунком, дії соціалістів не були першою причиною цього краху. Вони лише довели до повного абсурду ті злочинні дії західноєвропейських «інвесторів», які будували південно-східну економіку так, щоб швидше отримати з неї якнайбільший зиск, не даючи для цього зростати малому й середньому вітчизняному підприємництву. Однак у свідомості переважної частини українських і особливо російських робітників розвал економіки

південно-східного регіону асоціювався саме з Українською державою. Тому саме на неї трудящі покладали відповідальність за те, що вони та їхні сім'ї голодують.

Цими настроями відразу ж скористалися російські більшовики, і на початку 1918 р. Наддніпрянина зазнала військової агресії з боку комуністичної Росії. У війні з українцями вона активно використовувала невдоволення переважно російськомовних робітників своїм справді важким економічним становищем. Уже у січні більшовикам пощастило захопити Київ і влаштувати там криваву різанину, тисячами знищуючи військових, інтелігенцію, просто тих, хто розмовляв українською мовою чи носив сорочку-вишиванку. Тут вперше українська інтелігенція зіткнулася з такими проявами чекістської жорстокості, перед якими блідли найбрутальніші дії царських каральних органів.

Провина за здачу Києва більшовикам лежала насамперед на С. Петлюрі, який до самого захоплення міста муравйовцями підтримував ідею «вірності союзницькому обов'язку» і сподівався, що англійці та французи оцінять його відданість і підтримають у боротьбі з більшовиками. Але союзники лише заважали українським частинам придушувати більшовицьке повстання у Києві, звинувачуючи їх у начебто надмірній жорстокості, і нічим не допомогли українській державі зупинити агресію комуністичної Росії.

У виданій за часів радянської влади збірці «Розповідають борці революції» більшовик В. Стригін так згадує про події, що відбулися після придушення більшовицького заколоту на київському заводі «Арсенал», коли українські патріоти розстрілювали злочинців-більшовиків: «В цю хвилину на майдані зупинилася чорна блискуча легкова автомашинка. В ній сиділо три офіцери-іноземці. Один з них, високий, у довгій шинелі, вийшов з машини і звернувся до полковника: як вам не соромно? Хіба можна розстрілювати полонених без суду? Я буду протестувати! Пізніше ми довідалися, що нашим захисником був офіцер французької місії, яка вела переговори з Центральною радою»¹⁰. Як результат, заколотники залишилися живими і взяли активну участь у більшовицьких звірствах у Києві. І от тут чогось ніяка французька місія не стала протестувати проти того, що більшовики без суду і слідства розстрілюють мирних і беззбройних українців лише за те, що вони розмовляють рідною мовою чи носять вишиту сорочку.

Цікаво, що сама французька влада безжалісно розстріляла свій кримінальний елемент ще в перші дні Першої світової війни. Так, російський військовий аташе в Парижі О. Ігнат'єв писав: «Ось і Венсенський ліс, колись саме популярне місце у відпочиваючих парижан, ось і зелені скати Венсенського форта, в глибоких ровах якого були розстріляні ще кілька днів тому сотні професійних взломщиків, злодіїв і хуліганів; поліція давно була з ними знайома і використала осадне становище для очищення столиці від подібних елементів, особливо небезпечних у воєнний час»¹¹. Як бачимо, в діях французів щодо України уже тоді, у 1918 р., проявлялися подвійні стандарти. Розстрілювати бандитів у військовий час для французів було демократично, а вчинити те ж саме українцям — недемократично, злочинно.

Захоплення Києва бандами Муравйова на початку 1918 р. змусило українську еліту переорієнтуватися на союз із Німеччиною. 9 лютого 1918 р. представники УНР підписали мирний договір з Австро-Угорщиною та Німеччиною, котрі визнали повну незалежність України. Зі свого боку, вона зобов'язалася продавати цим державам продовольство — близько мільйона тонн хліба, а також продукти тваринництва¹².

Дії українців знову викликали неабияке обурення французьких властей. Їхні газети не знаходили слів, щоб висловити своє незадоволення. «Зрада України» — таким був заголовок статті про брестський мир, розміщеній на першій сторінці газети «Evenement». В той же час німецька газета «Berlin Lokal-Anzeige», радісно вітаючи підписання Брестського миру, писала: «У тихій непомітній для світу праці довершено велике діло заключення цього миру, бо воно таким є для України ще більше, ніж для центральних держав»¹³.

Після підписання Брестського миру німці, на відміну від французів, не довго панькалися з більшовиками. Вже 1 березня українська й німецька армії звільнили Київ від їхнього жакливого панування. Наприкінці квітня українські соціал-демократи були усунені від влади, й на чолі держави став гетьман П. Скоропадський. Знаходячись фактично під патронатом Німеччини, Україна була забезпечена від агресії з боку Росії та могла зосередитися на відбудові власного економічного, культурного й освітнього життя, яке надзвичайно сильно постраждало під час Першої світової війни.

Точно так, як столипінські реформи, опираючись на здобутки Великих реформ, намагалися нівелювати їхні перекося та недоречності, так і П. Скоропадський намагався, опираючись на здобутки П. Столипіна, усунути все, що він зробив неправильно. Насамперед гетьман почав активно сприяти розвитку національної культури, освіти та кооперації, які нерозумно і несправедливо гнобилися під час столипінських реформ. Останні також не лишилися в боргу. У 1918 р. українські просвітяни та кооператори активно включилися у справу модернізації українсько-німецьких відносин, виводячи їх на цивілізований ринково-демократичний рівень. Вони на взаємовигідній основі забезпечували голодуюче мирне населення Німеччини та Австро-Угорщини продуктами харчування, отримуючи взамін найпередовішу на той час німецьку сільськогосподарську техніку. 1918 р. став найуспішнішим роком у діяльності українських просвітян і кооператорів.

У той час дуже плідно запрацювали українські економічні та культурні установи. Кредитні товариства, об'єднуючись у банки, такі, наприклад, як «Українбанк» і Київський «Союз банк», а також найбільш фінансово потужні установи — такі, як «Дніпровський союз споживчих товариств» («Дніпросоюз»), не лише забезпечували у 1918 та навіть частково у 1919 рр. порівняно високий рівень життя на Наддніпрянщині, але й проявляли постійну турботу про розвиток науки, культури й особливо освіти¹⁴. Адже українські кооператори не просто вкладали гроші в шкільництво, вони таким чином отримували кваліфікованих працівників, вітчизняних спеціалістів, які нічим не поступалися перед іноземними спеціалістами, а часто перевершували їх своїми знаннями, вмінням, бажанням всіляко сприяти розвитку української науки та культури.

Із перших днів свого правління гетьман запропонував розпочати проведення аграрної реформи, приступити до вироблення законів про міські й земські вибори, взятися до організації Державної варти. Отже, П. Скоропадський, який володів стратегічним мисленням, чітко визначив основні напрями діяльності, що вимагали негайного запровадження у життя для недопущення поширення більшовизму в Україні.

Добре розуміючи, що головною й необхідною передумовою перемоги більшовизму в Наддніпрянщині є розпалювання тут конфлікту між різними етносами, насамперед між українцями та росіянами, П. Скоропадський спробував примирити ці народи. Усіляко підтримуючи українську науку, культуру й освіту, гетьман також рішуче виступав проти будь-яких утисків росіян. Погляди гетьмана найбільш яскраво характеризує його оцінка подій, що відбулися після приходу до Києва військ Директорії, коли вийшов наказ про заміну в столиці України всіх російських вивісок на українські. На глибоке переконання П. Скоропадського це було повною дурістю, бо в Києві були українцями максимум 20% населення. І в результаті, замість прилучення до будівництва держави неукраїнців, соціалісти виховують у них до неї відразу, навіть у тих людей, які спочатку навіть потягнулися до українства, визнали справедливим домагання побудови незалежної України»¹⁵.

На жаль, у цьому своєму благородному прагненні П. Скоропадський допускав й трагічних помилок, найбільшою з яких було його поблажливе ставлення до представників колишньої російської імперської верхівки, яка в цей час масово тікала від більшовиків в Україну. На жаль, росіяни, які протягом століть звикли вважати українців за «іногородців», людей другого, а то й третього сорту, були майже неспроможними до компромісів навіть перед лицем спільного ворога.

Особливо підло поводив себе редактор газети «Киевлянин», запеклий російський монархіст В. Шульгін. Він заперечував саму можливість існування незалежної Української держави. Цей покидьок, створивши в Україні розвідувальну мережу «Азбука», всіляко сприяв розвідувальній і терористичній діяльності денікінців і у розмові з міністром внутрішніх справ І. Кістяківським навіть не намагався приховувати своїх антиукраїнських поглядів. «Яка там Україна, — нахабно заявляв В. Шульгін, — це південно-західний край, нема її, навіть Малоросії — це все галичани і німці придумали. Була і буде велика Росія. Та не збираємося ми нікого просити, чекати вашої згоди, і всяких безглузких угод нам не треба. Ми заженемо всіх дурних овець батогом до кошари, від Варшави до Владивостока, і питати нікого не будемо. Нагайками і чобітьми, в сідницю, всім, всім, баранам і свиням!»¹⁶.

На жаль, нерозумні і шкідливі загравання П. Скоропадського з антиукраїнськими монархічними силами, котрі до того ж підтримували стосунки з А. Денікіним, який формально продовжував вважати себе у стані війни з Німеччиною, не сприймалися ні українськими інтелігентами, ні українськими робітниками та селянами, ні навіть німецько-австрійськими союзниками. Це врешті-решт і спричинило те, що у найкритичніший момент П. Скоропадському не було на кого опертися і протистояти натиску своїх противників.

Наприкінці 1918 р. В. Винниченко та С. Петлюра організували заколот проти влади П. Скоропадського, широко використовуючи для цього відверті погромницькі антисемітські заклики. Так, заколотникам було обіцяно віддати на пограбування єврейські квартали Києва¹⁷. 14 грудня 1918 р. зрадники із числа українських соціалістів вдерлися до столиці і почали розстрілювати тих національно свідомих патріотів, які чесно служили українській державі. Після цього почався повний розпад країни. Цим знову скористалися більшовики, котрі, використовуючи справедливе невдоволення населення діями петлюрівців та винниченківців, на початку 1919 р. знову захопили Київ. На жаль, своїми злочинними діями С. Петлюра та В. Винниченко не лише відкрили більшовикам шлях у Наддніпрянщину, але й підготували морально-психологічний клімат для утвердження тут комуністичної ідеології, як то — неповага до приватної власності, нехтування громадянськими правами, зневажливе ставлення до інтелігенції. Саме тому перемога більшовизму в Україні, змінивши лексичний апарат влади, не змінила економічної структури. Як і раніше, доходи від українських корисних копалин та великої промисловості не доходили до українського народу, а його національно-культурні права усіяко пригноблювалися і принижувалися.

Оцінюючи ці сумні події, гетьман П. Скоропадський зазначав: «Більшовизм знищить у країні всяку культуру, а наш чудовий край перетворить на пустелю. І тоді, аби вийти якось із руїни, катастрофи і хаосу, до якого довів більшовизм, у нашому краї запанує дикий капіталізм. І не той, що жеврів у нас сяк-так, кволий і безсилий, а всесильний, під ногами якого плазуватиме наш обманутий народ»¹⁸. Як бачимо, ще у 1918 р. гетьман передбачав, що в російському більшовизмі за мішурою лівацьких гасел приховується потворне обличчя дикого капіталізму, якому для захоплення абсолютної влади в Україні потрібно спочатку знищити всі національно-культурні, освітні й економічні надбання її народу. Правоту гетьмана П. Скоропадського підтверджує відомий український письменник В. Коротич, котрий в одній зі своїх праць, зокрема, зазначає: «В Америці мені довелося читати книжку Троцького, у нього я знайшов цікаву думку: радянське чиновництво поступово захоче прибрати до рук те, що належало правлячому класу в царській Росії, а прибравши до рук, воно захоче отримати все це у спадкову власність»¹⁹. У правдивості цих слів українське суспільство змогло переконатися у 1990-ті роки, коли партноменклатура здійснила так звану приватизацію, захопивши фактично все народне майно. Цікаво, що для пограбування народу радянська партноменклатура використала ті ж методи, що й більшовики для пограбування правлячого класу царської Росії на початку XX ст. Для того, щоб унеможливити народний спротив, комуністична верхівка організувала злочинну війну в Афганістані, яка, не вирішуючи ніяких зовнішньополітичних цілей, разом з тим була використана партноменклатурою як засіб до згортання косигінських реформ та залякування широких народних мас перспективою відправки рідних людей на цю спровоковану ними злочинну бійню.

Роблячи короткий висновок, можна сказати, що Великі реформи 1860–90-х рр. поряд із значними здобутками в сфері громадського та суспільного життя разом з тим зруйнували старі принципи обороноздатності Російської імперії і не створили нових. Спроби П. Столипіна виправити це становище не були доведені до логічного завершення, що й стало причиною поразки Росії у Великій війні і приходу до влади більшовиків з їх колективізацією, індустріалізацією, голодоморами і масовими репресіями.

¹ *Резнт О.* Українська революція і робітництво. — К., 1996. — С. 36.

² *Шелгунов Н., Шелгунова Л., Михайлов М.* Воспоминания. — Москва, 1967. — Т. 1. — С. 93–94.

³ *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні. — К., 1999. — С. 164.

⁴ Сельскохозяйственная пресса на Украине // Украинская жизнь. — 1915. — № 11/12. — С. 164.

⁵ *Резнт О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 183.

⁶ *Толстой А.* Хождение по мукам. Т. 1. — Москва, 1948. — С. 151.

⁷ *Сарбей В.* Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі. — К., 1986. — С. 68.

⁸ *Резнт О.* Вказ. праця. — С. 20.

⁹ *Осауленко Л., Засєкін В.* Гетьман України Павло Скоропадський. Кн. 1. — Луцьк, 2003. — С. 64.

¹⁰ *Стригін В.* Нескорений «Арсенал» // Розповідають борці революції. — К., 1967. — С. 12–13.

¹¹ *Игнатъев А.* 50 лет в строю. — Москва, 1959. — С. 27.

¹² *Осауленко Л., Засєкін В.* Вказ. праця. — С. 64.

¹³ Там само. — С. 55.

¹⁴ *Вітанович І.* Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк, 1964. — С. 236.

¹⁵ *Осауленко Л., Засєкін В.* Вказ. праця. — С. 489.

¹⁶ Там само. — С. 231.

¹⁷ Там само. — С. 396.

¹⁸ Там само. — С. 475.

¹⁹ *Коротич В.* Шелест имел амплуа провинциального Хрущева // Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». — К., 2003. — С. 718.